

tie- en communicatietechnologie en de spelletjes in Cyberspace' zullen moeten hebben. De auteur is daar niet van overtuigd, want uiteindelijk blijven er de zogenaamde laatste metafysische vragen: "Die betreffen de dood, de zin van het leven, het 'eeuwige' leven, dat zich ook aan deze kant van de dood zou kunnen bevinden, de grote samenhang van alle dingen. Die metafysische vragen zijn er, doordat de mens van nature *animal metaphysicum* is. De wijsgerige antropologie van de toekomst zal daarom ook, zonder het definitieve antwoord te kunnen geven dat aan alle vragen een einde maakt, een overpeinzing van metafysische vragen zijn" (p. 374).

Jacques DE VISSCHER

'FIN DE SIÈCLE'

Fin de Millénaire. Groniek, historisch tijdschrift, 143 (december 1998). ISBN 90 72918 38 (Hfl. 12,95 op gironummer 1496758 t.n.v. *Groniek*, o.v.v. nr. 143)

Themanummer: Fin de siècle. Algemeen Nederlands tijdschrift voor wijsbegeerte, jg. 91, I (januari 1999).

Fin de siècle, fin de millennium. Nog een beetje en een draaikolk van commercie, nervositeit, gespannen verwachting en hoopvol verlangen sleurt ons onvermijdelijk, weliswaar een jaar te vroeg, naar een nieuwe eeuw en een nieuw millennium. Op hol slaande computers die een kernoorlog ontketenen en huilende millenniumbaby's, bij voorkeur niet kunstmatig op de wereld gezet: een chaotische heksenketel die de laatste stuip trekking is van een eeuw die Finkielkraut samenvatte als *l'humanité perdue*. Al deze onheilsberichten, samen met de al dan niet onderhuidse angst voor apocalyptische taferelen, nopen tot een afstandelijker discours, een filosofische reflectie. Zowel *Groniek* als het *ANTW* wijden een themanummer aan de nakende eeuw- en millenniumwende: het eerste vanuit een eerder sociologisch-historisch perspectief, het *ANTW* houdt zich aan een filosofische invalshoek.

In *Groniek* leidt J.E. Ellemers het probleem in met de vraag naar zin en onzin van de millenniumwissel. Vanuit de relativiteit van onze tijdrekening en het fenomeen van de *self-fulfilling prophecy* peilt hij, als leerling van Jan Romein, naar de *cesuurfähigkeit* ervan. Willemien Otten neemt het onvermijdelijke jaar 1000 voor haar rekening. Anselmus van Canterbury, Rudolfus Glaber en Adso van Montier-en-Der zijn daarbij haar gidsen. Voor een vergelijking van het negentiende eeuwse fin-de-siècle met het komende, tekent Wessel Krul. Niet alleen zoekt hij naar soortgelijke verschijnselen, maar stelt zich tegelijk de vraag of de eenentwintigste eeuw een beter antwoord te bieden zal hebben op dit fin-de-siècle-gevoel

dan de twintigste. Al betwijfelt Ellemers nog of we überhaupt iets zinnigs over de eigen tijd kunnen zeggen, Theo Beckers en Mark van den Heuvel doen in elk geval een poging. Aan de hand van drie tijdsdoorsneden onderzoeken ze de effecten van het moderniseringsproces en de economische en technologische veranderingen op de tijdsbeleving. Michiel Van Hasselt bekijkt de gevolgen van de tanende politieke interesse van deze tijd voor de civiele democratie in het volgende millennium. Met als originele invalshoek de joodse chronologie en traditie benadrukt Wout van Bekkum tot slot nog de relativiteit van de eigen tijdrekening.

Het themanummer van het *ANTW* staat misschien verder van het beloofde thema, maar biedt daarentegen een meer diepgravende blik. Finkielkrauts recente boek *L'humanité perdue. Histoire du vingtième siècle* werd het uitgangspunt voor enkele persoonlijke beschouwingen over de twintigste eeuw. Finkielkraut heeft gepoogd een filosofische balans op te maken van de voorbije eeuw. Doordrongen van een cultuurpessimisme typeert het boek als geen ander het nieuwe fin-de-siècle-gevoel. De rode draad doorheen de verschillende hoofdstukken is immers de indringende vraag of de eeuw eigenlijk niet overbodig was. Vier hoofdstukken inspireerden vooraanstaande filosofen tot een kritische benadering van het thema.

In het eerste artikel reflecteert Frans Jacobs op de vraag 'Wie is mijn gelijke?' Jacobs tracht de paradox van onze eeuw te verduidelijken. Hoe is het mogelijk geweest dat de eeuw waarin de *Universele verklaring van de rechten van de mens* werd geformuleerd, tegelijk de eeuw is waarin deze gedachte van een universele menselijkheid op nooit geziene schaal met de voeten werd getreden? Dezelfde gedachte vormt de leidraad voor het artikel van Erik Oger. Zoekt Jacobs een mogelijk antwoord in de relatie van de mens tot andere levende wezens, Oger bekijkt het als resultaat van de onvoorwaardelijke onderwerping aan de wil. Het fin-de-siècle karakter van Finkielkrauts *L'humanité perdue* roept ook enkele essentieel geschiedfilosofische vragen op. Met name hoe het verzet tegen de tijd en de onwil om toe te geven aan die al te menselijke drang om iets positief te ontdekken, symptoom is van een diepergaand probleem, namelijk de afwending van de geschiedenis. Tot slot bespreekt Arnold Burms Finkielkrauts paradox dat we als individu pas echt vrij kunnen zijn vanuit een verbondenheid met een concrete gemeenschap of cultuur. Burms beklemtoont in zijn kritiek op het kosmopolitisme, in zijn verhouding tot de nationale identiteit, het onderscheid tussen het symbolische en het reële als een essentieel gegeven bij intermenselijke relaties.

Of het nakende einde van de twintigste eeuw al dan niet het einde van de geschiedenis impliceert, heeft al veel inkt doen vloeien. Misschien is dit cultuurpessimisme nu eenmaal de karakteristiek bij uitstek van het Fin-de-siècle gevoel. Maar daarnaast valt het niet te ontkennen dat onze era veruit de gruwelijkste ooit moet zijn geweest. Naast twee bloedige wereldoorlogen werd de twintigste eeuw geteisterd door genocide op ongekende schaal. En ondanks een veralgemeende materiele welvaart in het westen heerst er onvrede. Finkielkrauts diagnose is dan ook terecht erg somber en verwoordt treffend het algemene gevoel van onbehagen. Griffioen betwist echter de halsstarrigheid waarmee hij weigert naast de donkere ook de lichtere vlekken te zien in de loop van de recente geschiedenis. Nauw ver-

bonden met de ironie van de geschiedenis acht Griffioen het thema van de waan en de waarheid. Nog nooit ontmaskerde de geschiedenis op zulke grote schaal waan en onthulde zo de waarheid. Is de twintigste eeuw dan de eeuw van de waarheid? Toch beschikken we vandaag als nooit tevoren over de mogelijkheden om waarheid te verhullen, waan te creëren, te verspreiden en ook in stand te houden.

De auteurs zijn de eersten om zichzelf te relativeren, hun bescheiden opzet te benadrukken en vragen met vragen te beantwoorden. Misschien is dat uiteindelijk de meest typische fin-de-siècle karakteristiek: inzicht in het onvermogen om een alomvattend antwoord te kunnen formuleren. Vragen leiden niet tot eensluidende antwoorden, ze roepen enkel nieuwe vragen op.

Annelies COUSSERIER